

บทที่ 6

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเรื่อง การพัฒนาโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดทฤษฎีวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ ซึ่งสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อพัฒนาโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติและชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ตามแนวคิดทฤษฎีวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล 7 องค์ประกอบคือ 1) การจัดประสบการณ์การสอนระดับอนุบาล 2) ความสัมพันธ์ของบุคคลากรภายในโรงเรียน 3) ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลากรของโรงเรียนที่มีต่อนักเรียนและชุมชน 4) วิธีสอน 5) สภาพแวดล้อมและสื่อ 6) ภูมิปัญญาชุมชน 7) นโยบายของโรงเรียนและชุมชน

คำถามในการวิจัย

หลังจากผู้ที่มีมติชอบการสอนระดับอนุบาลในโรงเรียนประถมศึกษาสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติซึ่งอยู่ในชุมชนและชาวบ้านในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้เข้าร่วมในโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดทฤษฎีวัฒนธรรมในการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้แล้วมีการสนับสนุนและส่งเสริมการสอนระดับอนุบาลในโรงเรียนประถมศึกษาสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติซึ่งอยู่ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ได้อย่างไร

การดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยเรื่อง การพัฒนาโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดทฤษฎีวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้แบ่งการดำเนินงานวิจัยออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ

ขั้นที่ 1 เตรียมการ

กำหนดหลักการ วัตถุประสงค์ เนื้อหา กระบวนการทำงาน และการประเมินผลโปรแกรม ฯ และศึกษาข้อมูลพื้นฐานชุมชน โดยการศึกษาข้อมูลพื้นฐานนี้ศึกษาจากการประมวลความรู้จาก ทฤษฎี งานวิจัย เอกสารที่เกี่ยวข้อง และลงปฏิบัติการสนามในพื้นที่จริง แล้วพิจารณาถึงความเหมาะสมในการนำมาใช้กับเด็กวัยอนุบาลในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้

ขั้นที่ 2 การสร้างโปรแกรม ฯ มีวิธีการดำเนินการตามลำดับดังนี้

2.1 นำข้อมูลจากขั้นที่ 1 มาร่างโปรแกรม ฯ โดยกำหนดกรอบแนวคิดของโปรแกรม ฯ

2.2 สร้างเอกสารและสื่อประกอบการใช้โปรแกรม ฯ ดังนี้

2.2.1 คู่มือการใช้โปรแกรม ฯ

2.2.2 ข้อมูลพื้นฐานชุมชน

2.3 สร้างเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล และตรวจสอบข้อมูล

2.4 สร้างโครงการสอนและแนวการสอน

ขั้นที่ 3 ดำเนินการทดลองใช้โปรแกรม ฯ มีวิธีการดำเนินการตามระยะของกระบวนการทำงาน ดังนี้

3.1 เตรียมการก่อนทดลองใช้โปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดการศึกษาแบบพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้

3.1.1 เตรียมตัวผู้วิจัย

3.1.2 การได้มาซึ่งสมาชิกกลุ่มทำงานและสมาชิกสนับสนุน

3.2 ดำเนินการทดลอง และเก็บรวบรวมข้อมูล ตามกระบวนการทำงานความร่วมมือ ระหว่างโรงเรียนและชุมชน 3 ระยะ ดังนี้

3.2.1 ระยะที่ 1 ระยะก่อนปฏิบัติการ

3.2.2 ระยะที่ 2 ระยะปฏิบัติการ

3.2.3 ระยะที่ 3 ระยะประเมินผลการทำงาน

3.3 ตรวจสอบข้อมูล

3.4 วิเคราะห์ข้อมูลเพื่อเสนอผลการศึกษา

ขั้นที่ 4 ขั้นปรับปรุงแก้ไขโปรแกรม ฯ มีวิธีการดำเนินการตามลำดับขั้น ดังนี้

4.1 การนำข้อมูลที่ได้มาปรับปรุงโปรแกรม ฯ

4.2 การนำเสนอโปรแกรม ฯ ฉบับสมบูรณ์

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัยสามารถตอบคำถามการวิจัยคือ หลังจากผู้ที่รับผิดชอบการstonระดับอนุบาล ในโรงเรียนประถมศึกษาสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติซึ่งอยู่ในชุมชน และชาวบ้านในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้เข้าร่วมในโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดทฤษฎีวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการstonระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้แล้วมี การstonระดับอนุบาลที่ยอมรับและเห็นคุณค่าวัฒนธรรมตนเองและวัฒนธรรมอื่น ในโรงเรียน

ประณตศึกษาสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติซึ่งอยู่ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ ดังนี้

1. การจัดประสบการณ์การสอนระดับอนุบาล

1.1 กิจกรรม โดยนักเรียนปฏิบัติกิจวัตรตามตารางกิจวัตรประจำวันของโรงเรียนโดยเชื่อมโยงกับหลักการทางศาสนาอิสลาม และวิถีชีวิตของประชาชนในชุมชน

1.2 เนื้อหา นักเรียนเรียนในเรื่องของธรรมชาติรอบตัว จังหวัดของธรรมชาติในฤดูกาลต่าง ๆ งานหัตถกรรมของชุมชน วัฒนธรรมการทักทายตามวัฒนธรรมอิสลาม อาชีพของคนในชุมชน การละเล่นพื้นบ้าน และเนื้อหาส่วนของวัฒนธรรมกลาง และประสบการณ์สำคัญ

1.3 การประเมินผล ผู้ปกครองนักเรียนและประชาชนในชุมชนมีส่วนร่วมช่วยครูในการประเมินผลการเรียนรู้ของนักเรียน

2. ความสัมพันธ์ระหว่างบุคลากรในโรงเรียน

บุคลากรในโรงเรียนปฏิบัติต่อกันในฐานะเพื่อนร่วมงานและในฐานะญาติ ในขณะที่เดียวกันในเรื่องของงานสอนบุคลากรในโรงเรียนมีความสนใจต่องานสอนซึ่งกันและกันตามกระบวนการทำงาน ฯ ในขั้นการทดลองใช้โปรแกรม ฯ โดยระยะก่อนปฏิบัติการครูผู้สอนในรายวิชาพลศึกษาและภาระงานพื้นฐานอาชีพ และครูประจำชั้นอนุบาล 1 ตลอดจนบุคลากรอื่น ๆ มีความสนใจสนทนา ชักถาม ระยะปฏิบัติการครูผู้สอนรายวิชาพลศึกษาและภาระงานพื้นฐานอาชีพได้เข้ามาเป็นสมาชิกสนับสนุนของกลุ่มทำงาน ระยะประเมินผลการทำงาน ผู้บริหารได้เข้าร่วมการประเมินการทำงานของกลุ่มทำงาน และครูผู้สอนรายวิชาพลศึกษาและภาระงานพื้นฐานอาชีพ และครูประจำชั้นอนุบาล 1 ได้มีแนวคิดในการนำเอาแนวการทำงานตามกระบวนการทำงาน ฯ ไปประยุกต์ใช้ และผู้บริหารโรงเรียนนำแนวคิดจากการทำงานไปใช้ในการร่างนโยบายของโรงเรียนซึ่งเน้นความสำคัญของความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน

3. ความสัมพันธ์ระหว่างบุคลากรในโรงเรียนต่อนักเรียนและชุมชน

ทุกระยะของกระบวนการทำงาน ฯ ในขั้นการทดลองการใช้โปรแกรม ฯ ครูเปิดโอกาสให้ผู้ปกครองเข้ามาในห้องเรียน เยี่ยมชมห้องเรียน ร่วมกิจกรรมกับนักเรียน มีส่วนร่วมในการเรียน และเป็นสมาชิกกลุ่มทำงาน ประชาชนในชุมชน ผู้นำชุมชน และผู้ปกครองได้ให้ความรู้และคำแนะนำในการจัดการสอนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและพื้นฐานทางวัฒนธรรมของนักเรียน ไปพร้อม ๆ กับที่โรงเรียนเปิดโอกาสให้ชุมชนมาชื่นชมการเรียนรู้ของนักเรียนที่โรงเรียน ในขณะที่เดียวกันครูก็เป็นฝ่ายออกไปหาชุมชนอย่างสม่ำเสมอด้วย เช่นการเยี่ยมบ้านนักเรียน เยี่ยมบ้านผู้นำชุมชน ประชาชนในชุมชน และร่วมกิจกรรมชุมชน และในระยะประเมินผลการทำงานประชาชนในชุมชน ได้มีส่วนร่วมในการประเมินผลการทำงานของสมาชิกกลุ่มทำงาน ร่วมกับผู้บริหารโรงเรียน บุคลากรในโรงเรียน สมาชิกกลุ่มทำงานและสมาชิกสนับสนุน

4. วิธีสอน

ผู้ปกครองมีโอกาสได้เลือกประเด็นที่นำมาสอน และร่วมมือกับครูในการสอน โดยยอมรับให้สอนเด็กโดยคำนึงถึงความเหมาะสมกับพัฒนาการเด็กและยึดเด็กเป็นศูนย์กลาง นั่นคือในระยะปฏิบัติการผู้ปกครองเลือกการส่งเสริมความรับผิดชอบในการศึกษาคัมภีร์อัล-กรุอ่านให้กับนักเรียน ตลอดจนหาวิธีการในการส่งเสริม ในขณะที่เดียวกันก็ยอมรับว่าวิธีการที่ใช้อยู่ในชุมชนไม่สอดคล้อง จึงมีการเปลี่ยนแปลงวิธีสอนที่สอดคล้องกับพัฒนาการและยึดเด็กเป็นศูนย์กลางซึ่งเป็นวิธีการสอนที่โรงเรียนใช้

ครูได้ใช้การนำสาระของวิถีชีวิตและวัฒนธรรมมาเป็นแกนวิธีที่สอนเพื่อให้ได้สาระตามพัฒนาการเด็ก

5. สภาพแวดล้อมและสื่อ

ใช้สื่อจากธรรมชาติและสิ่งที่มีอยู่ในชุมชนในการสอน โดยอยู่ในสภาพแวดล้อมของธรรมชาติและวิถีชีวิตของประชาชนในชุมชน และให้ชุมชนเห็นความสำคัญของสิ่งที่มีอยู่ในชุมชน ในการพัฒนาการสอนให้กับนักเรียนร่วมกับสิ่งที่มีอยู่ที่โรงเรียน

6. ภูมิปัญญาชุมชน

วิทยาการในชุมชนถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับความสามารถของประชาชนในปัจจุบันและความสามารถที่ถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ ให้กับนักเรียน ในขณะที่เดียวกันครูในโรงเรียนก็เป็นแหล่งความรู้เกี่ยวกับการสอนระดับอนุบาล และพัฒนาการ ให้กับผู้ปกครองและประชาชนในชุมชน

7. นโยบายของโรงเรียนและชุมชน

7.1 นโยบายการสอนระดับอนุบาลของโรงเรียน คือ

7.1.1 ให้นักเรียนออกไปสัมผัสวิถีชีวิตความเป็นอยู่และธรรมชาติในชุมชนเพื่อการเรียนรู้ของนักเรียน

7.1.2 ให้มีวิทยากรจากในชุมชนมาเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้กับนักเรียน

7.1.3 สนับสนุนการปฏิบัติตนตามแบบแผนวัฒนธรรมของนักเรียนและบุคลากรในโรงเรียนให้มากที่สุด

7.1.4 ให้พ่อแม่ผู้ปกครองและครูร่วมมือกันในการสอน

7.2 นโยบายการสอนระดับอนุบาลของชุมชน

พัฒนานักเรียนในด้านจิตใจโดยสอดคล้องกับความเหมาะสมกับพัฒนาการของนักเรียน โดยให้ครอบครัวเป็นสถาบันที่สำคัญควบคู่กับโรงเรียนในการพัฒนาการสอนระดับอนุบาล

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยมีประเด็นที่จะนำมาอภิปรายได้ดังต่อไปนี้

1. การศึกษารากฐานของชุมชนเพื่อป้องกันการเกิดปัญหาความขัดแย้ง

โปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดทฤษฎีวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการตอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ ได้พัฒนาขึ้นมาจากพื้นฐานของแนวคิดทฤษฎีหนึ่งก็คือการมีส่วนร่วมของประชาชน (People Participation) ในเรื่องความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน ซึ่งข้อค้นพบจากการวิจัยและผลการวิจัยสามารถอภิปรายได้ถึงการปฏิบัติจริง คือ การนำแนวคิดทฤษฎีการมีส่วนร่วมของประชาชนไปใช้นั้นต้องดูรากฐานของชุมชนเป็นสำคัญ

การศึกษารากฐานของชุมชนเป็นการศึกษาชุมชนอย่างลึกซึ้งให้ครอบคลุมทุกองค์ประกอบของชุมชน ทั้งในส่วนของโครงสร้างสังคม หรือส่วนประกอบต่าง ๆ และความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบนั้น เช่นระบบเครือญาติ ในส่วนของสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศ มีการใช้ทรัพยากรเพื่อยังชีพ การปรับตัวของผู้คน ในส่วนของกลไกหรือวัฒนธรรมซึ่งทำให้นุชนอยู่ร่วมกันได้ ในการวิจัยนี้ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาชุมชนอย่างละเอียดและใช้เวลานาน โดยได้แบ่งประเด็นที่ศึกษาออกเป็น 5 ประเด็นคือ ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชน ระบบเศรษฐกิจและการใช้ทรัพยากร ระบบสังคมและการเมืองในชุมชน ความเชื่อและพิธีกรรม ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโลกภายนอก การศึกษาและทำความเข้าใจชุมชนทำให้ผู้วิจัยสามารถใช้โปรแกรม ฯ ได้อย่างเหมาะสม ไม่เกิดปัญหาความขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นระหว่างประชาชนที่อยู่ในวัฒนธรรมชุมชนกับบุคลากรในโรงเรียนที่อยู่ในวัฒนธรรมโรงเรียน

การศึกษารากฐานของชุมชนทำให้ผู้วิจัยพบว่า ชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้นั้นมีสิ่งร้อยรัดและผูกพันผู้คนให้เป็นหนึ่งเดียว ด้วยสายตระกูล ความเป็นเครือญาติ และสำคัญที่สุดคือหลักการทางศาสนาอิสลาม ในขณะที่เดียวกันชุมชนต้องการที่จะพัฒนาชุมชนของตนเองให้เจริญก้าวหน้ามีความเข้มแข็ง โดยพร้อมที่จะยอมรับแนวทาง และการสนับสนุนจากส่วนกลาง เมื่อส่วนกลางต้องการสนับสนุนจากชุมชน ชุมชนก็พร้อมที่จะให้ความร่วมมือ เมื่อนำโปรแกรม ฯ ไปใช้ผ่านกระบวนการทำงานที่ให้ทั้งในส่วนของโรงเรียนอันเป็นเสมือนตัวแทนจากส่วนกลาง และในส่วนของชุมชนให้

ยอมรับและเห็นคุณค่าทั้งในส่วนของตนเองและอีกฝ่าย เกิดความร่วมมือกัน เข้าใจและยอมรับซึ่งกันและกัน ความขัดแย้งจึงไม่เกิดขึ้น

2. ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิด พหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการล่อนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้

ความสำเร็จของโปรแกรม ฯ นี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ นั่นคือ

2.1 การสร้างความสัมพันธ์ในระยะแรกของการใช้โปรแกรม ฯ คือระยะก่อนปฏิบัติการ ซึ่งผู้วิจัยเรียกว่าช่วง "หลายกำแพง แสงหาช่องทาง (Overview of Partnership)" ในช่วงนี้ผู้ดำเนินโปรแกรม ฯ จะต้องสร้างสัมพันธ์ภาพที่ดีต่อบุคลากรในโรงเรียนและประชาชนในชุมชน พยายามเข้าไปถึงจิตใจของบุคลากรในโรงเรียนและประชาชนในชุมชนให้มากที่สุด สร้างการยอมรับในตัวผู้ดำเนินโปรแกรม ฯ ให้เป็นส่วนหนึ่งของโรงเรียนที่อยู่ในชุมชน ในขณะเดียวกันให้บุคลากรในโรงเรียนและประชาชนในชุมชนได้ทราบถึงจุดประสงค์การปฏิบัติงานของผู้ดำเนินโปรแกรม ฯ จะทำให้เกิดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และมีบรรยากาศการอยู่ร่วมกันที่ผ่อนคลาย และดึงความสนใจ สร้างความตื่นตัวให้กับบุคลากรในโรงเรียนและประชาชนต่อการปฏิบัติงานของผู้ดำเนินโปรแกรม ฯ และก่อให้เกิดความร่วมมือในที่สุด ในส่วนของโรงเรียนบุคลากรที่เป็นจุดเริ่มได้ดีก็คือ ครูห้องข้างเคียง ครูในระดับชั้นอนุบาล และครูที่อยู่ในชุมชน ในส่วนของชุมชน ผู้ปกครองคือผู้ที่จะเริ่มต้นได้ดีที่สุดและเหมาะสมที่สุด ดังนั้นในระยะก่อนปฏิบัติการในช่วงต่อมาผู้วิจัยจึงใช้ชื่อว่า "ผู้ปกครองเป็นจุดเริ่ม ส่งเสริมการสอน (Coming Together for Negotiation)" โดยเฉพาะมารดา หรือกลุ่มแม่บ้าน เนื่องจากแม่บ้านคือคนที่อยู่ในชุมชนตลอดเวลา มีความใกล้ชิดนักเรียนและโรงเรียนมากที่สุด ไม่มีการไปทำงานนอกชุมชน มีเวลาในการดูแลลูกเต็มที่ มีบทบาทสำคัญที่สุดในการอบรมเลี้ยงดูลูก

2.2 ผู้ดำเนินโปรแกรม ฯ ควรเป็นคนในชุมชน เนื่องจากมีความเข้าใจในรากฐานของชุมชนเป็นอย่างดี เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนอยู่แล้ว และสามารถสร้างการยอมรับและไว้วางใจของประชาชนในชุมชนได้ง่าย และควรเป็นคนที่มีความยืดหยุ่นในการพัฒนา ครูคือบุคคลที่น่าสนใจในการเป็นผู้ดำเนินโปรแกรม ฯ เพราะครูในชนบทโดยมากเป็นคนในชุมชน หรืออยู่ในชุมชนมาเป็นเวลา

นาน ดังนั้นหากในชุมชนไม่สามารถมีผู้ดำเนินโปรแกรม ฯที่เป็นคนในชุมชนได้ ควรให้ผู้ดำเนินโปรแกรม ฯ เป็นผู้ที่อยู่ในชุมชนมาเป็นเวลานาน ฯ

2.3 ครูต้องศึกษาและทำความเข้าใจแนวคิดทฤษฎีวัฒนธรรม และจะต้องเป็นบุคคลที่ยอมรับและเห็นคุณค่าวัฒนธรรมตนเองและวัฒนธรรมอื่น เนื่องจากครูคือผู้เชื่อมประสานระหว่างโรงเรียนและชุมชน และเป็นจุดเริ่มต้นในการเกิดความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน เนื่องจากหากมองว่าผู้บริหารคือตัวแทนของโรงเรียนในระดับนโยบาย ครูคือผู้ปฏิบัติการและมีความใกล้ชิดกับโรงเรียนในระดับนโยบายด้วย ในขณะเดียวกันครูคือตัวแทนของโรงเรียนที่ใกล้ชิดกับชุมชนผ่านทางผู้ปกครองนักเรียน ซึ่งถือเป็นตัวแทนของชุมชน ครูจึงอยู่ในฐานะของผู้เชื่อมประสานระหว่างโรงเรียนและชุมชน และสามารถเริ่มต้นความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนได้ง่ายโดยจากการที่ครูกับผู้ปกครองได้มองเห็นประเด็นในการส่งเสริมนักเรียน หรือหากมีปัญหาก็สามารถมองเห็นประเด็นปัญหาพร้อมกัน แล้วร่วมมือกันในการที่จะส่งเสริมหรือแก้ปัญหาให้กับนักเรียน และการที่ครูจะมีคุณสมบัติที่เหมาะสมสำหรับการเป็นผู้เชื่อมประสานที่ดี และผู้เริ่มต้นความร่วมมือที่ดี ครูจะต้องมีความรู้และความเข้าใจแนวคิดทฤษฎีวัฒนธรรม และครูเองต้องเป็นผู้ที่ยอมรับและเห็นคุณค่าวัฒนธรรมตนเองและวัฒนธรรมอื่น ตลอดจนยอมรับและเห็นคุณค่าวัฒนธรรมโรงเรียนและวัฒนธรรมชุมชนด้วยดังนั้นการที่โปรแกรม ฯ จะประสบผลสำเร็จจึงขึ้นอยู่กับการที่มี หรือ การที่พยายามให้ครูมีคุณสมบัติที่เหมาะสมในการเป็นตัวเชื่อมประสานที่ดี และผู้เริ่มต้นความร่วมมือที่ดีนี้ด้วย

2.4 การสร้างวิสัยทัศน์ในการพัฒนาการศึกษา ให้กับกลุ่มผู้นำชุมชน เนื่องจากกลุ่มผู้นำชุมชน คือแกนนำในการพัฒนาชุมชนด้านต่าง ๆ ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ กลุ่มผู้นำชุมชนเป็นกลุ่มผู้นำที่มีลักษณะพิเศษประการหนึ่ง คือในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้มีกลุ่มผู้นำตามธรรมชาติที่เป็นกลุ่มที่รวมเอาทั้งข้าราชการต่าง ๆ เช่นครู นักวิชาการเกษตร พ่อค้า นักธุรกิจ และจะเป็นกลุ่มที่เป็นกลุ่มผู้นำทางศาสนาในชุมชนด้วย ดังนั้นวิสัยทัศน์ในการพัฒนาในกลุ่มผู้นำเหล่านี้จึงมีความสมดุลทั้งทางโลกและทางธรรม มีศักยภาพสูงในการพัฒนา สมควรอย่างยิ่งที่ทางราชการจะได้เห็นถึงความพิเศษที่มีอยู่และสนับสนุนให้กลุ่มผู้นำได้ทำงานพัฒนาชุมชนของตนอย่างเต็มความสามารถ

ปัจจุบันนี้ทางราชการได้ให้ความสำคัญกับชุมชนและการพัฒนาชุมชนที่มาจากคนใน

ชุมชนมากขึ้น โดยแต่ละตำบลจะมีองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นประจำตำบลหรือ อบต. ซึ่งทำหน้าที่ในการปกครองดูแลและพัฒนาชุมชนของตนในด้านต่าง ๆ ส่วนทางด้านการศึกษาที่อยู่ในระบบโรงเรียนองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นยังคงมีบทบาทน้อยทั้ง ๆ ที่ควรจะเป็นบทบาทขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่จะเข้าไปดูแลและการจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและความต้องการของชุมชน เช่นเข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น หรือการไปดูแลและร่วมมือกับคณะกรรมการศึกษาของโรงเรียน ซึ่งในประเด็นนี้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 มาตรา 29 ความว่า "ให้สถานศึกษาร่วมกับบุคคล ครอบครัวยุวมชน องค์กรชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เอกชน องค์กรเอกชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถานประกอบการ และสถาบันสังคมอื่น ๆ ส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนโดยจัดกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชนเพื่อให้ชุมชนมีการจัดการศึกษา อบรม มีการแสวงหาความรู้ข้อมูลข่าวสารและรู้จักเลือกสรรภูมิปัญญา และวิทยาการต่าง ๆ เพื่อพัฒนาชุมชนให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการ รวมทั้งหาวิธีการสนับสนุนให้มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์พัฒนาระหว่างชุมชน"

กลุ่มผู้นำชุมชนเป็นแกนนำในการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในชุมชน ดังนั้นการสร้างวิสัยทัศน์ในการพัฒนาชุมชนในด้านต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งจำเป็น ผู้นำชุมชนต้องเป็นผู้ที่สามารถมองออกถึงอนาคตชุมชนของตนเอง ไปจนกระทั่งเมื่อคนในรุ่นตนเองหมดไปแล้ว ลูกหลานจะเป็นอยู่อย่างไร สามารถวางรากฐานชุมชนที่เข้มแข็งให้กับลูกหลานได้ ในโปรแกรม ๔ ผู้วิจัยได้ให้ชื่อช่วงของการสร้างวิสัยทัศน์ในการพัฒนาการศึกษา ให้กับผู้นำชุมชน เรียกว่า "สร้างวิสัยทัศน์ ร่วมพัฒนาจากชุมชน (Sharing Vision)" อยู่ในระยยะปฏิบัติการ

2.5 สร้างวิสัยทัศน์ให้มารดาเป็นผู้นำในการพัฒนาการสอนระดับอนุบาล เนื่องจากสถาบันครอบครัวในสังคมมุสลิมมีความสำคัญมาก การอบรมสั่งสอน การถ่ายทอดความรู้และคุณธรรมจริยธรรมทางศาสนาล้วนมาจากครอบครัว ครอบครัวเป็นหน่วยพื้นฐานทางสังคม และมีหน้าที่คือเพื่อเสริมสร้างให้เกิดทัศนคติและแบบแผนของความประพฤติที่อิสลามต้องการดูแลให้เจริญขึ้นทั้งบุคคลและสังคม และในแง่การปฏิบัติเด็กเรียนรู้สิ่งเหล่านี้จากการปลูกฝังของครอบครัว ทั้งการเลียนแบบและการสั่งสอนอบรม สถาบันครอบครัวในสังคมมุสลิมมีบทบาทในการพัฒนาเด็กในชุมชนมุสลิมในทุกด้าน โดยเฉพาะด้านจิตใจและคุณธรรม จริยธรรมตามหลักการของศาสนา ดังนั้นครอบครัวคือจุดเริ่มต้นของความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน ครอบครัวเปรียบเสมือนตัวแทนของชุมชน และครูประจำชั้นก็คือตัวแทนของโรงเรียน ทั้งครอบครัวและครู

ประจำชั้นคือบุคคลที่ใกล้ชิดเด็กและมีผลต่อการพัฒนาเด็กมากที่สุด หน่วยที่กว้างออกไปไม่ว่าจะเป็นผู้นำชุมชน หรือผู้บริหารโรงเรียนต้องรับฟังและเปิดโอกาสให้พ่อแม่ได้แสดงศักยภาพมากที่สุด

ในครอบครัวผู้ที่มีบทบาทในการอบรมเลี้ยงดูบุตรมากที่สุดคือมารดา เนื่องจากบิดาต้องทำงานนอกบ้าน และในชุมชนที่บิดาต้องไปทำงานต่างถิ่น บทบาทของมารดาจึงมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น กลุ่มแม่บ้านในชุมชนเป็นกลุ่มที่อยู่ภายในชุมชนตลอดเวลา มีบทบาทในการศึกษาของลูก ดังนั้นกลุ่มแม่บ้านจึงเป็นกลุ่มที่สามารถร่วมมือกับโรงเรียนได้เป็นอย่างดี ความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนจึงควรเริ่มต้นระหว่างครูและมารดานักเรียน วิทยาลัยฯ และการตัดสินใจของมารดาที่มีต่อลูกเป็นสิ่งที่ทุกฝ่ายควรรับฟัง และกลุ่มผู้นำชุมชนเองก็ควรรับฟังและให้ความสำคัญยอมรับและเห็นคุณค่าของพลังจากกลุ่มแม่บ้าน ในการร่วมมือกับโรงเรียนเพื่อพัฒนาการศึกษาให้กับนักเรียน

3. การจัดการศึกษาในชุมชนที่มีวัฒนธรรมแตกต่างไปจากวัฒนธรรมกลางของประเทศ

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ โดยภาพรวมแล้วเมืองไทยเป็นเมืองพุทธ และยังมีประชากรในส่วนต่าง ๆ ของประเทศที่เป็นคนไทยที่นับถือศาสนาอื่น มีมรดกทางวัฒนธรรมของตนเองที่แตกต่างจากวัฒนธรรมพุทธ ดังนั้นการพัฒนาประเทศรัฐบาลจึงต้องคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ที่อยู่ในประเทศ

ในเรื่องของการจัดการศึกษาระดับอนุบาลมีแนวการจัดประสบการณ์และหลักสูตรที่พัฒนามาจากพื้นฐานวัฒนธรรมหลักของประเทศที่ยึดตามวัฒนธรรมกลาง หรือวัฒนธรรมชาวพุทธ โดยให้ทางเลือกปฏิบัติสำหรับกลุ่มคนในวัฒนธรรมอื่นเอาไปปรับใช้ให้เหมาะสมกับวัฒนธรรม และท้องถิ่นของตน แต่ยังไม่มีความชัดเจนในการนำไปปฏิบัติจริง ดังนั้นจึงยังคงมีปัญหาในการนำหลักสูตรไปใช้กับนักเรียนที่อยู่ในวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไป จำเป็นต้องแก้ปัญหาคือ การนำหลักสูตรไปปฏิบัติโดยมีความรู้และความเข้าใจแนวคิดพหุวัฒนธรรม

แนวคิดพหุวัฒนธรรมมีความจำเป็นในการพัฒนาประเทศในทุก ๆ ด้าน และในด้านการศึกษาก็เช่นกัน โดยจะต้องให้ครูได้มีความรู้และความเข้าใจแนวคิดพหุวัฒนธรรม และการศึกษาแบบพหุวัฒนธรรม ตลอดจนการปฏิบัติการสอนของครูตามพื้นฐานของการศึกษาแบบ

พหุวัฒนธรรม ซึ่งโปรแกรม ฯ นี้ก็ได้พิสูจน์แล้วว่าสามารถพัฒนาการสอนระดับอนุบาลตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมได้ ตามกระบวนการการทำงานความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้

ข้อเสนอแนะ

1. ด้านการนำโปรแกรม ฯ ไปใช้

1.1 ควรนำโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ ไปใช้โดยปรับให้เหมาะสมกับชุมชนแต่ละชุมชน ผู้ที่สมควรนำโปรแกรม ฯ ไปใช้ คือ

1.1.1 บุคลากรทางการศึกษา เช่นผู้บริหาร ครูประจำชั้น คณะกรรมการศึกษาประจำมัสยิด ผู้ดูแลเด็กศูนย์พัฒนาเด็กเล็กของกรมพัฒนาชุมชน ผู้ดูแลเด็กศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ประจำมัสยิด หรือแม้กระทั่งบุคลากรทางการศึกษาในชุมชนไทยพุทธ ชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะอื่น ๆ เช่นชุมชนชาวเล ชุมชนชาวเขา

1.1.2 บุคลากรในงานพัฒนาด้านอื่น ๆ เช่นพัฒนากร เจ้าหน้าที่สาธารณสุข สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นต้น สามารถนำเอาโปรแกรม ฯ นี้ไปปรับให้เหมาะสมกับงานพัฒนาที่ตนเองรับผิดชอบได้

1.1.3 ผู้นำชุมชนเช่น ผู้นำศาสนา คณะกรรมการหมู่บ้าน เป็นต้น สามารถนำเอาโปรแกรม ฯ ไปปรับใช้ให้เหมาะสมกับการพัฒนาชุมชนของตนเองได้

1.2 เพื่อให้โปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิม แพร่หลายและมีผู้นำไปใช้ได้อย่างกว้างขวาง ควรมีการอบรมครูถึงแนวทางการใช้โปรแกรม ฯ แล้วติดตามผลหรือนำโปรแกรม ฯ ไปเป็นส่วนหนึ่งของการเรียนการสอนในสถาบันผลิตครู โดยเฉพาะสถาบันราชภัฏ เพราะแนวคิดของโปรแกรม ฯ

สอดคล้องกับแนวคิดของสถาบันราชภัฏที่เป็นสถาบันการศึกษาเพื่อพัฒนาท้องถิ่น และเป็นสถาบันผลิตครูที่ใกล้ชิดกับท้องถิ่นมากที่สุด ประกอบกับสถาบันราชภัฏมีลักษณะสำคัญประการหนึ่งก็คือ เป็นสถาบันการศึกษาที่กระจายอยู่ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย หากสถาบันราชภัฏทุกแห่งสามารถรับเอาโปรแกรม ๔ ไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนการสอนในการผลิตครู จะทำให้ได้ผลในระยะยาว และเป็นการพัฒนาในภาพรวมทั้งประเทศ ดังนั้นสถาบันราชภัฏจึงควรเพิ่มเนื้อหาเกี่ยวกับความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน และการศึกษาตามแนวคิดการศึกษาแบบพหุวัฒนธรรมในทุกระดับชั้นในรายวิชาการฝึกประสบการณ์วิชาชีพครู ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติในทุกชั้นของการฝึกประสบการณ์วิชาชีพครู โดยเฉพาะในชั้นการฝึกเต็มรูป ของนักศึกษาปีสุดท้าย ควรมีการได้ปฏิบัติจริงกับผู้ปกครองและชุมชนในการสอน และควรได้มีการนำนักศึกษาไปศึกษาดูงาน ตลอดจนเชิญวิทยากรมาให้ความรู้กับนักศึกษาในสถาบันราชภัฏ และสถาบันราชภัฏเองก็ควรนำแนวคิดของโปรแกรม ๔ ไปใช้ในการดำเนินงานของสถาบันราชภัฏเช่นกัน

1.3 เพื่อให้โปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ สามารถบรรลุจุดมุ่งหมายตามที่ตั้งไว้ อย่างเต็มที่ และใช้ได้อย่างแพร่หลาย ควรมีการพัฒนาบุคลากรในโรงเรียนและชุมชน ทั้งผู้บริหารโรงเรียน ครู ผู้ปกครอง ผู้นำชุมชน และประชาชนในชุมชน เพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจ เห็นคุณค่า และยอมรับกันและกันในการจัดการศึกษา สามารถปฏิบัติตามบทบาทและหน้าที่ของตนเอง ในการจัดการศึกษาในโรงเรียนตั้งแต่ระดับนโยบายไปจนถึงการปฏิบัติการสอนในชั้นเรียนทุกระดับ ลักษณะของการพัฒนาบุคลากรในส่วนของโรงเรียนคือมีการจัดการประชุมเชิงปฏิบัติการที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน และการศึกษาตามแนวคิดพหุวัฒนธรรม และวัฒนธรรมชุมชน ผู้บริหารสนับสนุนส่งเสริมให้บุคลากรในโรงเรียนไปร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนให้มากที่สุดและทำอย่างสม่ำเสมอ ตลอดจนเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามา จัดกิจกรรม ร่วมกิจกรรม เยี่ยมชมโรงเรียน และห้องเรียนในระดับต่าง ๆ ในส่วนของชุมชนผู้นำชุมชนควรจะได้มีการประชุมเชิงปฏิบัติการร่วมกับองค์กรบริหารส่วนท้องถิ่นเกี่ยวกับการศึกษาในชุมชนทุกระดับ และทุกประเภท ทั้งทางด้านการศึกษาอิสลาม และการศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบโรงเรียน มีการวางแผนแนวทางในการจัดการศึกษาที่เหมาะสมกับความต้องการของชุมชน โดยพิจารณาถึงสภาพปัญหาและความมุ่งหวังในการพัฒนาชุมชน ในทุกปีการศึกษาควรมีการประชุมเชิงปฏิบัติการวางแผนการทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนและชุมชน และครูประจำชั้นในทุกระดับควรมีการติดต่อประสานงานกับผู้ปกครองนักเรียนอย่างสม่ำเสมอและมากที่สุด

1.4 โปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ ที่ผู้วิจัยได้พัฒนาขึ้นสามารถนำไปใช้ได้ ในระบบการเรียนการสอนปกติ ในโรงเรียนที่เปิดสอนนักเรียนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาลขึ้นไป และอยู่ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ และสามารถประยุกต์กับชุมชนอื่น ๆ ที่ถือปฏิบัติตามวัฒนธรรมท้องถิ่น ใช้ภาษาถิ่นและรู้ภาษาไทยกลางในการสื่อสารกัน ซึ่งในการนำโปรแกรม ๔ ไปใช้นั้น เนื่องจากการสร้างความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชน เป็นสิ่งที่ควรเกิดขึ้นในสภาพการณ์ตามธรรมชาติ มิใช่การจัดสถานการณ์ขึ้นจากฝ่ายโรงเรียนหรือชุมชน ซึ่งผู้นำโปรแกรม ๔ ไปใช้ควรมีความเข้าใจถึงจุดเริ่มต้นของความร่วมมือที่จะเกิดขึ้น ที่อาจจะเกิดขึ้นจากโรงเรียนไปหาชุมชน หรือเกิดขึ้นจากชุมชนมาหาโรงเรียนก็ได้ แต่สถานการณ์ที่สามารถเกิดขึ้นได้ง่ายและเป็นธรรมชาติมากที่สุด ก็คือในห้องเรียนระหว่างครูกับผู้ปกครอง ดังนั้นผู้ปกครองจึงเปรียบเสมือนประตูที่จะเปิดไปสู่ชุมชน ผู้นำโปรแกรม ๔ ไปใช้ไม่ควรละเลยความสำคัญของผู้ปกครอง ครูประจำชั้นควรมีการติดต่อมีปฏิสัมพันธ์กับผู้ปกครองให้มาก มีการไปเยี่ยมบ้านนักเรียน เปิดโอกาสให้ผู้ปกครองได้เข้ามาในห้องเรียน ชมผลงานนักเรียน ร่วมกิจกรรมกับครูและนักเรียน และร่วมวางแผนการทำงานร่วมกับครูอย่างสม่ำเสมอ

1.5 ผู้นำโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ สมควรอย่างยิ่งที่จะต้องเป็นบุคคลที่ไม่มีอคติทางวัฒนธรรม เข้าใจในวัฒนธรรมกลางและวัฒนธรรมท้องถิ่น เข้าใจภาษา ระบบความคิด ความเชื่อ และค่านิยมของผู้คนในชุมชน จึงจะสามารถดำเนินโปรแกรม ๔ ไปได้อย่างราบรื่น บรรลุตามจุดมุ่งหมายของโปรแกรม ๔

2. ด้านการค้นคว้าวิจัย

2.1 จากงานวิจัยเรื่อง การพัฒนาโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ พบประเด็นที่น่าสนใจคือ การศึกษาอิสลามในระดับอนุบาลในโรงเรียนประถมศึกษา ซึ่งมีความน่าสนใจคือ การศึกษาอิสลามมีส่วนในการกล่อมเกล่าจิตใจของนักเรียนให้สมาธิ มีความอ่อนโยน มีความมุ่งมั่น ศรัทธาต่อพระเจ้า ต่อการเกิดมามีชีวิตซึ่งมีหน้าที่ทั้งต่อตนเอง สังคม และพระเจ้า สิ่งเหล่านี้เมื่อได้

รับการปลูกฝังหรือกล่อมเกลาจิตใจตั้งแต่เล็ก ๆ จะเป็นพื้นฐานที่ดีในการใช้ชีวิตต่อไป การวิจัยนี้มีประโยชน์สำหรับงานวิจัยต่อไปคือ การพัฒนาโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดการศึกษาแบบพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการจัดการศึกษาอิสลามในระดับอนุบาลในโรงเรียนประถมศึกษา

2.2 ควรมีการพัฒนาโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล สำหรับเด็กในท้องถิ่นที่มีวัฒนธรรมถิ่นอื่นหรือลักษณะเฉพาะของชุมชนอื่นบ้าง เช่น ชาวเล ชาวไท เพื่อหาข้อค้นพบ ข้อเสนอนะ และข้อสังเกตอื่น ๆ ที่เกิดขึ้น เพราะแต่ละชุมชนมีสภาพปัญหา ความต้องการ และลักษณะเฉพาะที่ไม่เหมือนกัน

2.3 จากแนวเหตุผลของโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ ที่กล่าวถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540-2544) ที่เป้าหมายหลักอยู่ที่การพัฒนาคนหรือยึดคนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา จึงควรมีการพัฒนาโปรแกรมความร่วมมือระหว่างหน่วยงานของรัฐอื่น ๆ และชุมชนตามแนวคิดแบบพหุวัฒนธรรม เพื่อพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ให้สอดคล้องกับเป้าหมายของการพัฒนาชาติ

2.4 จากงานวิจัยเรื่อง การพัฒนาโปรแกรมความร่วมมือระหว่างโรงเรียนและชุมชนตามแนวคิดพหุวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาการสอนระดับอนุบาล ในชุมชนไทยมุสลิมภาคใต้ ได้มีการนำการปฏิบัติตนตามหลักการของวัฒนธรรมอิสลามและค่านิยมตามศาสนธรรมอิสลาม เข้ามาอยู่ในการสอนระดับอนุบาล ควบคู่กับวัฒนธรรมกลาง และในส่วนของ การปฏิบัติกิจวัตรประจำวันก็มีการนำในส่วนของวัฒนธรรมการทักทายคือการ "สลาม" คือการสัมผัสมือ และมีคำกล่าวให้และรับใช้ระหว่างเพื่อน และระหว่างครูกับนักเรียน สิ่งที่ผู้วิจัยสังเกตได้เมื่อผ่านระยะปฏิบัติการที่ดำเนินการสอนในชั้นเรียนอนุบาลตลอดชั้นการทดลองใช้โปรแกรม ฯ พบว่านักเรียนค่อย ๆ เพิ่มความสามารถในการทำกิจกรรมการทักทายนี้มากขึ้น ซึ่งเป็นการสื่อสารถึงความรักความปรารถนาดีและให้อภัยกันอย่างอ่อนน้อมต่อกัน ข้อสังเกตนี้มีประโยชน์ที่จะทำการวิจัยต่อไปเกี่ยวกับการสอนระดับอนุบาลตามแนวคิดศาสนาอิสลามที่มีต่อพัฒนาการทางด้านอารมณ์ของเด็ก